

PERTEV NAILİ BORATAV'IN TÜRK İLETİŞİM TARİHİ ARAŞTIRMALARINA KATKILARI

The Contributions of Pertev Naili Boratav to the History of Turkish Communication Studies

Yard. Doç. Dr. Serdar ÖZTÜRK*

ÖZET

Pertev Naili Boratav'ın iletişim tarihi araştırmalarına katkılarına ilişkin herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Oysa Boratav, Türkiye'de basımcılık ve basından önce insanların duygularını, fikirlerini, bilgilerini, mizah ve hiciv içeren eğlencelerini nasıl ürettikleri, yaydıkları, paylaştıkları ve dinleyicilerin bunları günün koşulları altında nasıl almış oldukları üzerinde durmuştur. Namık Kemal'in gazeteciliği üzerindeki makalesi ise Türk basın tarihi açısından üzerinde durulması gereken veriler içermektedir. Bu makale, bir halkbilimci olan Pertev Naili Boratav'ın Türk iletişim tarihi araştırmalarına yönelik katkılarını ortaya koymayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler

iletişim tarihi, halkbilim, sözlü kültür, aşık, meddah, medya.

ABSTRACT

There is not any study related to the contributions of Pertev Naili Boratav to the history of Turkish communication studies. Boratav, however, has focused on how people have produced, spread, shared their feelings, ideas, information, entertainment with humor and satirizing, and how audiences have accepted these. His article about the journalism of Namık Kemal, on the other hand, includes data important for the Turkish press history. This study aims to bring up the contributions of Pertev Naili Boratav related to Turkish communication history studies.

Key Words

communication history, folklor, oral culture, minstrel, story teller, media.

Giriş

Üzerinde tartışmalar olmakla birlikte bu çalışmada anlam üretimi, paylaşımı veya ileti alışverişi biçiminde tanımlanan iletişimin, tıpkı diğer sosyal gerçeklikler gibi, bir tarihi vardır. İnsanın doğayla ve insanla girdiği her ilişki özünde bir iletişimdir. İnsan ilk varolduğu andan itibaren doğayla ve insanla iletişime girmiştir. Bir taraftan duygularını, düşüncelerini ve tecrübelerini diğer insanlarla paylaşmış, diğer taraftan bunları kendisinden sonraki insanlara sözlü ve sözsüz olarak anlatma yolları geliştirmiştir. Bu açılardan ele alındığında insanın tarih boyunca ürettiği pek çok ilişki aynı zamanda iletişim tarihinin konusu içine girer.

İletişim tarihinin konusunun bu şekilde ortaya konulması iletişim gibi bir sosyal gerçekliğin sadece kitle iletişim araçlarına sınırlanamayacağı, iletişimin sadece medyadan ibaret olmadığı anlamına gelir. İletişim tarihi yalnızca onu dolayımlayan araçların incelenmesiyle anlaşılabilir süreçlerin tarihinden ibaret değildir. Her şeyden önce kitle iletişim araçları son yüzyılların görüngüleridir. Bilindiği gibi Batı'da basımcılık teknolojisi on beşinci yüzyılın ortasında, gazete onyedinci yüzyılın başında, sinema on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru, radyo ve televizyon ise yirminci yüzyılda ortaya çıkmış medyalar arasındadır. Sinema, radyo ve televizyon teknolojilerini saymazsak, Türkiye'de matbaacı-

* Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü Öğretim Üyesi

lık ve basın faaliyetine başlaması ise Batı'dan yüzyıllar sonrasında gündeme gelmiştir. Matbaacılık ve basın Batı'daki örneklerinden iki yüzyılı geçkin bir sarmayla Türkiye'ye girmiştir. Dolayısıyla modern anlamdaki medya sonuçta insanlık tarihinin yaklaşık son beş yüzyıllık bir diliminin konusuna girmektedir. Bunun anlamı şudur: Şayet iletişim tarihi sadece kitle iletişim araçlarına odaklanırsa ve ondan ibaret sayılırsa bizim dünya iletişim tarihi açısından matbaacılığın bir dönüm noktası olarak almamız ve Batı'da 1450'den önceki iletişim tarihini büyük oranda göz ardı etmemiz gerekir. Veya Türkiye'deki iletişim tarihi araştırmalarında 1727'de ilk matbaanın kurulmasını bir başlangıç noktası olarak almak neredeyse bir zorunluluk haline gelir. Böylece iletilerin kitlesel yayılımına olanak veren araçlardan önceki, insanların duygularını, bilgilerini, tecrübelerini nasıl ve hangi kanalları kullanarak paylaştığı konusu sadece modern kitle iletişim araçlarını anlamaya yardımcı olacak biçimde incelenir. Geleneksel iletişim yöntemleri bir taraftan modern medyayı anlamada araçsal bir düzeye indirgenirken diğer taraftan insanlık tarihinin uzak bir geçmişinde ortaya çıkıp ömürlerini tüketmiş elemanlar olarak ele alınırlar.

Halkbilimin önemi bu noktada ortaya çıkar. Halkbilim, "belli bir ülkede yaşayan halka özgü kültür yaratmalarını, gelenekleri, ayrıntılarıyla ve derinliğine" inceler (Boratav, 1969: 11). Konusuna giren masal, türkü, hikaye, destan, efsane gibi söz sanatı ürünlerinin çağlar boyunca geçirdikleri değişimleri ve bunlarla toplum arasındaki ilişkileri anlamlandırmaya çalışır. Bu ürünleri üretenlerin, yayanların ve bunlara maruz kalan dinleyicilerin ilişkilerini konusu dahilinde alır (Boratav, 1969: 13). İletişim terimleriyle halkbilimin vurguları açıklanırsa bu şu anlama gelir: Halkbilim, daha çok halkın ürettiği, yaydığı, alm-

ladığı medya ürünlerinin, üretici, ürün, dinleyici boyutunu ihmal etmeden tarih içinde geçirdiği değişimlerini ve dönüşümlerini konu edinir.

Halkbilimin Türkiye gibi yazılı kültürü içselleştirmeden, deyim yerindeyse sözlü kültürden, ses ve görüntünün hakim olduğu elektronik kültüre doğrudan geçiş yapan ülkeler açısından özel bir anlamı daha vardır. Bilindiği gibi sözlü kültür üzerine yazanlar kabaca şöyle bir şema çizerler: Birincil sözlü kültür-yazılı kültür-ikincil sözlü kültür (Ong, 2003) veya aynı şemanın başka bir kavramsallaştırması olarak sözlü kültür-yazılı kültür-elektronik kültür (Sanders, 1999). Yukarıda belirtildiği gibi günümüzde iletişim tarihi çalışmaları bu şemanın yazılı kültürden sonrası olan dönemine odaklanmıştır.

Türkiye bağlamında irdelendiğinde Batı'daki toplumsal gelişime uyumlu olan bu şemanın revize edilmesi gerekir. Türkiye, Cumhuriyetin ilk yıllarında dahi henüz birincil sözlü kültürün belirgin derecede egemen olduğu bir ülkedir. Dolayısıyla modern kitle iletişim araçlarının işlevlerini halen halk aşıkları, hikayecileri ve söylenti gibi dünyanın en eski medyası üstlenmeye devam etmektedir. Pahalı bir araç olan radyoya erişimin son derece sınırlı olduğu, sinemanın yaygın olmadığı ve okuma yazma oranının çok düşük olması dolayısıyla gazete ve kitap kültürünün henüz halkın gündelik yaşamının bir parçası haline gelmediği bir ortamda, dinleme-okuma ve izleme etkinlikleri toplu olarak gerçekleştirilmektedir. İletilerin aktarılması sırasında ve sonrasında yapılan sohbet, yazılı kültürün içerimlediği soyut kültür evresine ulaşmamış bir toplum için halen merkezi konum özelliğini korumaktadır (Öztürk, 2006).

Bu makale, Türkiye'nin özgül yerinin ortaya konulduğu bu bağlam içerisinde Pertev Naili Boratav'ın Türk iletişim tarihi açısından ne gibi katkılar

yaptığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bir halkbilimci olarak Pertev Naili Boratav, elbette Türkiye’de henüz iletişim gibi bir disiplinin ortaya çıkmadığı ve iletişim tarihinin sadece basın tarihine sınırlı olduğu bir dönemde bu alanlara katkı yapayım diye halkbilimle uğraşmamıştır. Buna karşın, iletişimin disiplinlerarası niteliği ve bir bilim olarak sınırlarının başka alanlardan gelen bilim insanlarının ortak katkılarıyla zamanla ortaya çıktığı hatırlanırsa Boratav’ın önemi daha iyi anlaşılabilir. Boratav, her ne kadar kendi alanı dahilinde çalışmalar üretse de bunların bir kısmı iletişim tarihinin konusu dahiline girecektir. İletişim tarihçilerinin görevi bu noktada Boratav’ın sunduğu verileri iletişim tarihi açısından yeniden okumak, sınıflamak ve iletişim tarihi literatürüne katmaktır. Bu makalenin amacı da budur. Makale, Boratav’ın başlıca yapıtlarından, Boratav ve onun eserleri üzerine yazılanlardan yararlanarak onun Türk iletişim tarihine ne gibi katkılar yaptığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devlet Haberleşme Sisteminin İşleyişini Anlamada Köroğlu Destanı’ndan Yararlanmak

Boratav’ın daha ilk çalışması olan 1931 tarihli *Köroğlu Destanı*’ndaki küçük bir ayrıntı çoğu sosyal bilimcinin dikkatinden kaçabilir, ancak bu, bir iletişim tarihi bağlamında okunursa farklı bir içeriğe kavuşur. Dolayısıyla aşağıda belirtilecek bu küçük örnek bile halkbilim malzemelerinin iletişim tarihçileri için ne anlama geldiğini ortaya koyabilir.

Boratav, eserinde Köroğlu’nun aslında Celali isyanlarına katılmış bir asi olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Savına kanıt olarak Bolu’da tespit ettiği bir rivayeti anlatır. Buna göre Köroğlu, Celaliler döneminde yaşamış, onlar arasında bulunmuş, daha sonra da Acemlerle savaşta hükümete yardım etmiştir. Köroğlu, bu savaşta, “yüksek tepelerde”

ateş yakarak savaşın ilanını İstanbul’a bildiren bekçilerden birisidir. Boratav, bu noktayı şöyle anlatır: “O zamanlar telgraf [telgraf] filan olmadığından harbin ilan edildiği, yüksek tepelerde yakılan ateşler vasıtasıyla İstanbul’a bildirilmişti. İşte “Köroğlu-Dağı”nın ateş bekçisi de Köroğlu imiş” (Boratav, 1931: 99).

Sözü edilen “ateş ve fenerlerle haberleşme sistemi” ilkçağlarda da kullanılmış, ancak özellikle Bizans tarafından, Arapların sürekli akınlarına karşı geliştirilmiştir. Bu sistem, Tarsus’tan başlayarak İstanbul’a kadar birbirini gören yüksek tepe veya kulelere üzerinde işaret iletimi temeline dayanmaktaydı. Sistem, dokuzuncu yüzyılda III. Michel (842-867) döneminde bilinmeyen nedenlerle kullanılmaz olmuştur (Alemdar, 1981: 28-9).

Osmanlı döneminde bu sistemin işlediğine dair veri bulunmamaktadır. On altıncı yüzyılda Celali isyanlarının görüldüğü bir dönemde böyle bir sistemin var olduğu bilgisi ilginç ve araştırılmaya değer olsa gerekir. Boratav, Köroğlu’nun aslında bir Celali olabileceğini, destanın çeşitli örneklerinde yaptığı incelemelerine dayanarak ileri sürmüştü. Nitekim tarihçi Mustafa Akdağ belgelere dayanarak bu varsayımı doğrulamıştır. Köroğlu, gerçekten de 1580’lerde Bolu taraflarından isyan eden bir Celali’dir (Başgöz, 1998: 19). Aynı durum, “ateş ve fenerleşme haberleşme sistemi” konusunda da geçerli olabilir mi? Bunu, yapılacak yeni araştırmalar gösterecektir. Tarihçilerin Köroğlu’nun gerçekten de destanda belirtildiği bir Celali olduğunu belgelerle ortaya koymaları gibi, iletişim tarihçileri de kendi alanlarıyla ilgili bu ayrıntının ne derece geçerli olup olmadığını ortaya koyabilirler.

Özel İletişim Sistemine Dair Sunduğu Veriler Bakımından

Devlet iletişim sistemi dışındaki iletişim sistemi özel iletişim sistemi olarak adlandırılabilir. Bu iletişim siste-

minde bireyler arasındaki haberleşme, devlet müdahalesinin olmadığı veya en asgari seviyede olabildiği şekilde işler (Alemdar, 1981). Bir halbilimci olması dolayısıyla Boratav'ın halk kültürüne ilişkin çalışmalarının özel iletişim sistemini ilgilendirmesi doğaldır. Eserleri incelendiğinde Türkiye'deki özel iletişim sisteminin tarihsel gelişiminde şu unsurlara yer verdiği görülür:

a) Halk Şairleri: "Halkın Gazetesi"

b) Hikayeci Anlatıcıları: Haber İleticileri ve Yorumlayıcıları

a) Halk Şairleri: "Halkın Gazetesi": Bir köyde herhangi bir olay üzerinde türkü yakan bir insan, o zamana kadar duyduğu türkülerdeki hazır kalıplardan yararlanarak, zemin ve zamana göre gerekli değişiklikleri yaptıktan sonra yeni bir türkü meydana getirir. Boratav'ın "meçhul sanatkarlar" dediği bu kimse-ler, "kalabalık halk kütüphanelerini tatmin edecek sanatkarların bulunmadıkları" dönemlerde "halkın gazetesi" rolünü üstlenirler (Boratav, 1943: 1). Aynı işlevi yüksek ve alt toplumsal kesimler arasında bağlantıyı kuran Türk halk şairleri de yerine getirir. Halk şairlerinin yarattığı ve yaydığı ürünler "halkın gazetesi" işlevini görürler (Boratav, 2000: 82). Boratav, Fuat Özdemir ile ortak çalışmasında halk şairlerinin haber aktarımındaki rolünü şöyle belirtir:

Halk şairleri, bir yandan ataları olan "şaman"dan beri toplumun edebiyat, müzik vb. ihtiyaçlarını karşılarken, öte yandan da gene toplumun haber taşıyıcıları, bilicileri, sorunlarına çözüm arayıcıları ve bu sorunları gerekli yerlere iletici konumundadırlar. İşte, bu konumları gereği halk şairleri, hem toplumun sanat ihtiyacını karşılarlar, hem de hayat deneyimlerinin ürünü olan şiirleriyle, topluma çeşitli mesajlar verirler; bireylerin toplum içerisindeki davranışlarını düzenlemede uyarıcı görevler üstlenirler (Boratav ve Özdemir, 1991: 21, vurgular bana ait).

Halk şairleri içinde yaşadıkları döneme göre farklı işlevler üstlenirler. Buna göre birinci dönem 13. yüzyıldan onbeşinci yüzyıl sonlarına kadar sürer. Bu devrin genel özelliği dini konuların işlenmesidir. İkinci dönem, 15. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasındadır. Bu dönemde şehirlerde ve kasabalarda Bektaşî geleneği kuvvetle yerleşir. Laik bazı halk şairleri görülür. Diğer yandan *Koroğlu* gibi destani hikayeler ile sadece aşk konularını işleyen, *Kerem*, *Aşık Garip* gibi halk kitapları ortaya çıkar. Üçüncü dönem ise 18. yüzyılın sonlarından yirminci yüzyıla kadar olan dönemdir. Bu dönemde halk şairleri geleneğinde gerileme olur. Yine de 19. yüzyılın önemli askeri ve siyasal gelişmeler halk şairleri tarafından destan şeklinde anlatılır. Yemen, Mısır, Kafkas, Kırım savaşları, II. Mahmut'un askeri ve diğer alanlardaki modernleşme çabaları, iç isyanlar halk şairlerinin işledikleri konular arasındadır. Ancak bu eserler Boratav'a göre "edebi-estetik" bakımdan önemsizdir. Buna karşın toplumsal tarihin pek çok noktalarını aydınlatma açısından bir o kadar değerlidirler (Boratav, 1943: 11-14).

b) Hikaye Anlatıcıları: Haber İleticileri ve Yorumlayıcıları: Genellikle saz ve türkü eşliğinde hikaye anlatan hikayeci-aşıklar ile herhangi bir enstrüman ve şarkı olmaksızın bir tür tek kişilik tiyatro temsili sergileyen meddahlar olmak üzere iki tür hikayeci bulunmaktadır. Bunlar, Boratav'ın belirttiğine göre modern medya öncesinde –ve hatta modern medyanın ilk dönemlerinde bile- anlatıları içerisine gerçeği, olağanüstüyü ve günceli harmanlayarak yayan ve yorumlayan konumundadırlar.

Özel haberleşme sisteminin bir ayağını oluşturan aşık-hikayeciler, tıpkı halk şairleri gibi Cumhuriyet'ten sonra bile uzun süre varlık ve önemlerini kaybetmemişlerdir. 1947 yılında Çukurova köylerinde yaptığı derleme çalışmalarında bazı köylerde saz yerine "değnek tu-

tup” türküleri makamlarında okuyanlar vardır (Boratav, 1982: 267). Yine 1960’larda dahi toplumsal gelişmenin geç ulaştığı uzak Anadolu köşelerinde halen faaliyetlerini sürdüren hikayeci-aşıklar bulunmaktadır. Bunlar köylerde özellikle düğün zamanları ve uzun kış geceleri köy odalarında; şehir ve kasabalarda ise özellikle Ramazan gecelerine münhasır olmak üzere kahvehanelerde Köroğlu, Kerem ile Aşlı, Aşık Garip Tahir ile Zühre gibi hikayeleri Kars, Erzurum gibi Kuzeydoğu ve Maraş, Çukurova gibi Güneydoğu Anadolu illerinde anlatmaktadırlar (Boratav, 1969: 63). Ülkenin sözlü kültürün egemenliğini sürdürdüğü bu köşelerinde halk bilgi, haber ve eğlence ihtiyacını kitaplar aracılığıyla değil hikayeci-aşıklar sayesinde karşılamaktadırlar. Hikayeci-aşıklar uzun kış ve Ramazan gecelerinde veya düğün zamanlarında bir tür temsil şeklinde, “kalabalık dinleyici kitlelerine” eski hikayeleri anlatmaktadırlar (Boratav, 1991: 236-240).

Bir başka hikaye anlatıcısı grubu meddahlardır. Meddahlığın “hikayecilik” ve “seyirlik” olmak üzere iki yönü vardır. Gelişiminin son aşamasında seyirlik yönü ağır basmıştır (Boratav, 1969: 72). Boratav, meddah hikayelerini “gerçekçi halk hikayeleri” olarak niteler (72). Bu nitelermeyi iki nedenden dolayı yapar. İlk olarak hikayeler olağanüstü öğelerden arınmıştır. Peri, cin, dev gibi tabiat dışı varlıklar, insanüstü güçlere sahip kahramanlar ve olağanüstü eylemler bu hikayelerde görülmez. Bunun sonucu olarak meddah sadece şiir diliyle, ya da şiirle karışık nesir diliyle değil, “düz sözle, düpedüz konuşma diliyle” hikaye anlatır. Yerine göre taklitlere başvurur, gerçeklik çabasını son haddine kadar götürür (172-3). Konularını “gerçekçi-günlük hayatla” ilgili gelişmelerden alan bu tür hikayeler 16. yüzyıl sonlarından başlayarak anlatılmaya başlanmıştır (76).

Meddahların gerçekliğe bağlı kal-

maları, onları aynı zamanda güncel gelişmeleri halka ileten bir haberci, yorumlayan bir yorumcu konumuna sokar. Meddahlar, hikaye konularını sadece hikaye kitaplarından, sözlü halk masallarından değil, özellikle büyük şehirlerin günlük hayatından alırlar (Boratav, 1969: 73). Bu nedenle olsa gerek bir Batılı gezgin onları Avrupa’daki gazetecilerle aşağı yukarı aynı görevi üstlenen kişiler olarak tanımlar (aktaran Georgeon, 1999: 50).

Özel iletişim mekanlarından olan kahvehaneler, meddahlık sanatının en fazla icra edildiği yerler arasındadır. Son meddahlardan olan Sururi 1930’ların başlarına kadar İstanbul kahvehanelerinde, güncel ile şimdikiyi birleştiren, içlerinde Türkiye’deki devrimci değişimlerin, tramvayın, trenin, doktorun veya en son politik gelişmelerin yer aldığı hikayeler anlatmıştır (Boratav, 1969: 78). Bu yıllardan sonra meddahlık geleneği giderek yok olmaya başlamıştır. Boratav, 1969 yılında yazdığı eserinde “Büyük şehirlerin halk anlatı geleneği olarak meddahlık tamamıyla sönmüştür. Meddah Sururi bu sanatın son temsilcisiydi.” (78-9) demektedir.

Halk Şairleri ve Hikaye Anlatıcılarının Önemlerini Kaybetmeleri

Her dönemde halkın ve diğer toplum kesimlerinin kültürel ihtiyaçlarını karşılayan anlatıcılar ve ürünler vardır. Sözlü olarak anlatılan masallar, hikayeler, destanlar ve onların anlatıcıları okur-yazar olmayan toplumun ihtiyaçlarını karşılarken (Boratav, 1998: 7) okur-yazarlık ve sosyo-ekonomik alanlardaki gelişmeler sonucunda değişen toplum, aynı ihtiyacı kendi toplumsal koşullarına uygun daha farklı medyalardan karşılar. Artık masal, hikaye ve destan yerine örneğin yazılı bir roman, seyredilen bir film veya dinlenen radyo yeni toplumun yeni kültürel ihtiyaçlarını karşılayan araçlar haline gelir. Bireysel öykü

anlatıcıları yerlerini merkezi öyküleme sisteminin anlatıcılarına bırakır. Örneğin gazete ve roman, halkın gazetesi olan ürünleri yayan halk şairlerinin yerini almaya başlar (Boratav, 2000: 96). “İhtiyaç” Boratav’ın kullandığı anahtar kavramlardan biridir. İhtiyaç olmadan gelişim veya yenilik içselleştirilemez. Örneğin, bir yazısında şöyle şöyle der: halk ozanları “varlıklarını yüzyıllar boyunca sürdürmüşlerdir. Çünkü halkın ozana ihtiyacı vardı. Halkın ihtiyaçlarının karşıladıkları için halk ozanları bu [kadar uzun süre] yaşamış, onların şiirleri bu kadar yaygınlaşabilmiştir” (Boratav, 1998: 7).

Boratav, halk şairleri ve hikayecileri geleneğinin kaybolmasının nedenlerine yönelik daha spesifik açıklamalar da yapar. Buna göre örneğin yirminci yüzyılın ortalarında gelindiğinde meddahlığın artık iyiden iyiye kaybolmaya başlamasının nedenini yaşamının sonuna kadar hiç değiştirmedeği nesnel koşulları öne çıkaran bakışıyla açıklar: Geleneksel bir ürün, içinde bulunduğu koşullardan yalıtılamaz. Bu bağlamda, meddahlık, orta oyunu, karagöz gibi seyirlik oyunlar Osmanlı İmparatorluğu’nun “şehir ortamında oluşmuş, gelişmiş sanatlardır”. Osmanlı tipi toplumun kaybolmasıyla birlikte bu oyunların da ölmeye başlamasından daha doğal bir şey olmaz (Boratav, 1969: 200).

Haber ileticileri ve yorumlayıcıları işlevlerini üstlenen hikayeci-aşıklar ile “halkın gazetesi” olarak nitelediği halk şairlerinin toplum katındaki etki ve önemlerini kaybetmelerinde ise modernleşme çabalarının kültürel yansımalarına paye biçer. Hikayeci-aşıklar hakkında şunu belirtir: “[Bunlar] bir müddet daha, halk hikayelerinin yerini tutabilecek roman ve hikayeler bu uzak memleket köşelerine sokuluncaya ve buraların sosyal bünyesi modern edebiyat mahsullerinin tekniğini kabul edecek hale gelinceye kadar, aynı kuvvetle devam ede-

cektir.” (Boratav, 1991: 67). Halk şairleri de benzer nedenlerle ortadan kalkmaya başlamıştır. Ahmet Mithat gibi Avrupa edebiyatından etkilenen yazarlar yazılı edebiyatı geniş toplum kesimlerine yaymaya çalışmıştır. Gazete ve roman bu koşullarda giderek halk şairlerinin işlevlerini yüklenmeye başlamıştır. Bu araçlar tıpkı halk şairlerinin yaptığı gibi halkın bilgi, haber ve eğlence ihtiyaçlarını karşılamıştır. Böylece halk şairleri yavaş yavaş azalmaya ve Boratav’ın deyişiyle “kıymetten düşmeye” başladılar (Boratav, 1943: 15).

Boratav’a göre toplumsal gelişmenin kaçınılmazlığı nedeniyle halk şairleri geleneğinin kaybolmasının önüne geçilemez. Köylerin şehirleşmesi, birçok yere okul gibi bir kurumun girmesi, birbirinden çok uzak olan halk topluluklarının gelişen ulaşım olanakları sayesinde birbirleriyle ilişki kurmaları önüne geçilemeyecek sürecin başlıca nedenleridir. Bütün bu gelişmeler nedeniyle kendi deyişiyle “Son zamanlarda, halk şairlerini koruma” ve “halk şairleri geleneğinin ölmesi”ne engel olma çabaları başarısız kalmaya mahkumdur. “Eski hayat nizamının çocukları olan halk şairleri o nizam kalkınca, tabii olarak ortadan kaybolacaklardır. Bu tabii gidişi durdurmağa çalışmak boş bir emek olur” (Boratav, 1943: 15). Buna karşın halkbilimci ve siyasal otorite, var olan halk şairlerini halkbilim açısından korumak zorundadır. Boratav, halk şairlerinin kalanlarını halkbilim materyallerinin beyinleri olarak görür ve onların hafızalarındaki ni kağıda geçirmenin zorunluluğunu vurgular. Ne var ki bu yapay bir himayedir ve “hiçbir zaman, yeni sanatkarların yetişmesine yardım etmeyecektir. Gazete, radyo, gramofon plağı, okul gibi modern rakipler, eskiden birçok vazifeleri birden yüklenmiş bu halk sanatkarlarının seslerini çok geçmeden tamamıyla kesecektir (1943: 15-6).

Tutucu Olmayan İşlevsel Bir Bakış

Başgöz'ün belirttiğine göre ABD'de 1960'larda gelişen "contextual analysis" modasından sonra gündeme gelen işlevsel teoriye göre folklorun, eğlendirme, eğitim gibi işlevleri yanında çatışmaları, gerginlikleri önleyen emniyet subapı işlevi vardır. Dördüncü bir işlevi var olan değerleri ve geleneği nesilden nesile aktarmaktır. Bu dört işlev varolan kurulu düzeni korumak anlamına geldiğinden tutucudur. Folklor ürünleri toplumdaki gerginlikleri yumuşatacak, kökleşmiş değerleri nakledecek, eğlendirecek ve aktaracaktır (Pultar ve Cengiz, 2003: 178). Oysa Boratav'ın halk ürünlerine yönelik işlevselci anlayışının Amerika'da olduğunun tersine tutucu olmadığını ileriye boyutlar içerdiğini özellikle vurgulamak gerekir. Boratav daha ilk çalışması olan Köroğlu'ndan başlayarak Türk folklor ürünlerinin birbiriyle çelişkili görünebilecek iki yönlü doğaya sahip olduğunu her fırsatta vurgulamıştır. Örneğin masal, "olağanüstü ile gerçeği birleştiren" bir sanattır (Boratav, 1991: 276). Masallar aynı zamanda eğiticilik-öğreticilik ile eğlencenin iç içe geçtiği bir dünyaya sunarlar (Boratav, 1991: 276). Yine örneğin Köroğlu Destanı, Pir Sultan Abdal şiirleri ve "halk gazetesi" işlevi gören halk şairleri sadece eğlence bağlamında düşünülemez, bunlar aynı zamanda toplumsal muhalefetin, protestonun sesidir. Halk ürünlerinde büyü, tılsım ve tutucu unsurlar yer alabildiği gibi, toplumsal muhalefeti yansıtan seslere de rastlanılabilir. Bu ürünler, bu anlamda siyasal iktidara karşı halkın ifade kanalları olurlar.

Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, geleneksel ürünlerin, ancak içinde bulunduğu koşullarda toplumsal muhalefetin veya eğiticilik öğreticilik vasıflarının var olabileceğidir. Bu ürünlerin var olmasını gerektiren nesnel koşullar ortadan kalktığında onların içeri-

ği de boşaltılmış olur. Bu durumda geriye sadece tutucu ve eğlence içeriği çökelmiş geleneksel ürünler kalır. Örneğin Boratav'ın 1977'deki bir makalesinde belirttiği gibi masallar sanayileşmiş veya sanayileşmekte olan bugünün toplumunda kutsallık niteliğini yitirmişlerdir. Masallar, artık tıpkı roman, hikaye, tiyatro, sinema gibi zaman geçirmeye yarayan bir tür haline gelmiştir. Oysa masallar daha önceleri eğlendirirken başka toplumsal işlevleri de yerine getirmekteydi: Eğitmekte, öğretmekte, tanıklık etmekte ve bilgi vermekteydi (Boratav, 1991: 276).

Basım Tarihi Bakımından Katkıları

Boratav'ın Türk basım tarihi açısından katkılarının en önemli boyutunu sözlü kültür ürünlerinin yazıya geçirilmesi ve sonra bunların basılmasına dair yaptığı açıklamalar oluşturur. Aşağıda görüleceği gibi bu açıklamalar halen güncelliğini korumaktadır. Basım tarihine yaptığı katkının ikinci boyutunu roman gibi modern basılı türlerin Türkiye'deki gelişimine dair yazdıkları oluşturur.

Buna göre ilk modern Türk romanının ortaya çıktığı 1870-1880 dönemi aynı zamanda halk hikayelerinin de yazılı olarak tespit edilmesine tanık olur. Daha önceleri sözlü olarak yayılan halk hikayeleri bu tarihten sonra büyük ölçüde yazılı eserler yardımıyla toplum katmanları arasında dolaşıma girer (Boratav, 1982: 312).

Yazılı ürünlere geçişin ilk adımı sözlü ürünlerin yazıya aktarılmasıdır. Ama bu el yazmalarının daha geniş dağıtımına konu olabilmesi için matbaada basılmaları gereklidir. Bu noktada taş baskı öne çıkar, yazılı olarak tespit edilen bu el yazmaları önce taş baskı, daha sonra da matbaa baskısı haline gelirler. Aşık Garip, Kerem, Köroğlu basılan halk hikayelerinin en önemlileridir (Boratav, 2000: 39).

Daha sonraki süreç halk kitaplarının toplum katmalarının içinde yaygınlaşmasıdır. 1942'deki bir yazısında belirttiği gibi o tarihlerde bile Anadolu'da halkın en çok sevdiği kahramanlardan Köroğlu'na dair binlerce kitap bulunmaktadır. Bu kitaplar ülkenin sözlü hikaye anlatma geleneğinin kaybolduğu yerlerinde yaşayan toplum kesimlerinin okuma ihtiyaçlarını karşılamaktadır. "Modern romanlara, onlarda kendi hayatını ve tiplerini bulamadığı için alışmamış olan halk kalabalıkları, geçmiş zamanların maceralarında bugün de hissi ve ahlaki bir tatmin vasıtası ve bu eserlerde kendilerini kandıran bir sanat çeşni" bulmaktadırlar. (Boratav, 1991: 236-240). Bu kitaplar halka okuma alışkanlığı kazandırması açısından önemlidir:

Babıali kitapçılarının bastırdıkları dünya edebiyatından tercüme eserlerin son zamanlarda, vaktiyle yalnız Muhammed Hanefi Cengi, Battal Gazi ve benzerlerinin bulunduğu sergilere kadar yayılması, üzerinde durulacak bir hadisedir; halkımız, okuyucu olarak edebiyatın insanlık ve milletlerarası değerini anlamaya başlamış bulunuyor (Boratav, 1973: 20).

Boratav'ın Türk basım tarihi açısından ilginç bir başka tespiti Türkiye'de sözlü kültürün varlığını sürdürmesinde basımcılık teknolojisinin niceliksel ve niteliksel anlamdaki yetersizliğinin de rolünün olmasıdır. Her şeyden önce halkın halk hikayelerini okuyacağı kitapların sayıları oldukça sınırlıdır. Bunların çok azı matbaada basılmıştır. Basılanlarda ise olaylar kısalmış, şiirsel parçalar anlaşılabilir hale gelmiş ve "basanların arzularına, zihniyetlerine göre" bozulmaya uğramıştır (Boratav, 1991: 67). 1942'deki bir yazısına göre önceleri kendi geleneğine uygun bir hikaye dilinde yazılan halk kitapları, son basımlarında geleneksel dillerini ve üsluplarını tamamen kaybetmişlerdir (236-240). Oysa "Şifahi ananın" varlığını koruduğu

yerlerde bu bozulmalar halk tarafından olumsuz karşılanır (67). 1941 yılındaki bir yazısında o tarih itibarıyla henüz herkesin okuyabileceği şekilde masal külliyatları ve türkü kitaplarının basılmadığından yakınmaktadır (Boratav, 1982: 22-3). Ona göre tıpkı Grimm kardeşler ve Anderson gibi masalcıların, Goethe gibi şairlerin yaptıkları gibi Türkiye'de de halkın yaratımlarından malzeme alınarak "yeni bir görüş ve düşünüşle modern eserler" oluşturulması veya "şekilleri itibarıyla az kusurlu, bir külliyat halinde dahi mükemmel nümuneler veren eski halk edebiyatı mahsullerini, tamamen eski muhit ve zamanlarının çerçevesi içinde" düzenlemek gerekmektedir (23).

Diğer yandan halk arasındaki anlatı geleneğinin tümü de yazıya geçirilmemiştir. Özellikle müstehcen fıkralar sadece sözlü gelenekte yaşar, kulaktan kulağa yayılır ve birbirlerini tanıyan, birbirleriyle aralarında samimi bağlara sahip olanlar arasında anlatılır. Okunabilecek kadar "edepli" olanları da bulmakla birlikte, "fıkra külliyatları" Türkiye'de dikkatsiz, özensiz ve "zevksiz" olarak basılmış, hiçbir iyi sanatkar bunları ele alıp işleyememiştir. Boratav, 1943'deki bir makalesinde konuları ve nokteleri bakımından eşsiz önemdeki Türk fıkralarının "günden güne bozulan halk kitapları halinde" varlıklarını sürdürdüklerini belirtir. Oysa halk fıkraları, onun görüşüne göre "halkın psikolojisinden, zihniyetinden, insanların birbirini nasıl gördüklerinden bize çok şeyler öğretecek mahiyette"dirler. Bu nedenle onları toplamak, "güzel kitaplar" halinde bastırmak, okumak ve okutmak gerekir (Boratav, 1991: 295). Boratav, 1970 yılına geldiğinde 1943 yılındaki makalesine tekrar atıfta bulunarak o tarihten bu yana bu konuda fazla bir mesafe alınmadığını tekrar vurgular:

1943 yılından beri, Türk halk mizahının pek güzel ürünlerini kaynağında

derleme yolunda yapılan çalışmalar pek önemli sayılamaz. Eski yazınımızın bu türden eserleri olan "Latâ'if" kitapları da eskisi gibi yazma halinde, kitaplıklarda uyuklamaktadır" (1991: 326).

Halkın okuma alışkanlığı kazanmasına katkı yapacak ve böylece haber, bilgi ve eğlence ihtiyaçlarını karşılamak için sözlü kültür ürünlerine daha az başvurularına yol açacak niceliksel ve niteliksel anlamda etkin girişimler gerçekleştirilememiştir (Boratav, 1991: 326).

Boratav, Fransa'da bulunmasına rağmen kendi alanı dahiline giren eserlerdeki basımcılık faaliyetlerinin gelişimini izlemiş, önceki yıllarda vurguladıkları eksikliklerin ne ölçüde doldurulduğunu her zaman sorgulamıştır. Okuma kültürünün geniş halk kesimleri katında yaygınlaşmamasının nedenlerinden birisi olarak halk kitaplarının niceliksel ve niteliksel yetersizliğini görmüştür. Avrupa'da geniş toplum katmanlarının okumaya olan ilgilerinin nedenlerinden birisini İncil'in çok sayıda basılmasının oluşturduğu hesaba katıldığında bu görüşün yabana atılır tarafı olmasa gerekir.

Türk Basın Tarihine Doğrudan Katkıları

Boratav özgün baskısı 1942 tarihli olan "Namık Kemal'in Gazeteciliği" başlıklı makalesinde (Boratav, 1982) Türk basın tarihi açısından önemli sayılabilecek kabaca dört madde altında toplayabileceğimiz şu unsurlar üzerinde durur:

- a) Namık Kemal'in Gazetecilik Anlayışı
- b) Matbaanın ve Basının Bir Ülkenin Geri Kalmasında veya İlerlemesindeki Yerleri
- c) Basının Etkileri
- ç) Basın Özgürlüğü

a) Namık Kemal'in Gazetecilik Anlayışı: Namık Kemal'in gazetecilik faaliyeti asıl olarak 1863-1873 döneminde yoğunlaşmıştır. Bu dönemdeki makaleleri dört grup altında toplanabilir. Si-

yasi makaleler, devletin iç ve dış siyasetiyle doğrudan ilgisi olmayan daha çok toplumsal sorunlar hakkında makaleler, edebiyat, dil ve sanata dair makaleler ile basın ve kitap konularına ilişkin makaleler. Boratav, kendi incelemesinin Namık Kemal'in basın ve kitap ile ilgili makaleleri üzerine yoğunlaştığını belirtir (Boratav 1982: 384), ancak çalışmasının sınırlılıklarını vurgulamayı ihmal etmez:

Makalem, Kemal'in gazeteci hüviyetini umumi hatlarıyla tespit etmeye çalışan ufak bir denemedir. Ben edebiyat ve gazetecilik tarihi mütehassısı da değilim. Bu mevzuu yeniden ele alacak arkadaştan, Namık Kemal'in gazeteciliğinin daha etraflı bir incelemesi yanında, onun gazete yazılarının tam ve tenkidli neşrini de gerçekleştirmesi beklenir (1982: 385).

Böyle bir açıklama Boratav'ın 1942 yılında yayımlanan bu yazısına kadar Namık Kemal'in gazeteciliği üzerinde ayrıntılı bir inceleme olmadığını imler.

Boratav öncelikle Namık Kemal'in gazete ve genel olarak basından ne anladığını bulmaya çalışmış, kendi yorumlarıyla Kemal'e katılmadığı hususları dile getirmiştir. İlk eleştirdiği nokta, Kemal'in gazete yazılarında, birçok olay ve olgunun analizinde "sathi" yani yüzeysel, sınırlı kalmasıdır (Boratav, 1982: 385).

O zaman şu soru gündeme gelir: Namık Kemal'in yazılarında yüzeysel bir analize başvurusunun nedeni veya nedenleri nedir? Boratav bunu iki sebebe bağlar. Birincisi, gazetecilik mesleğinin özellikleridir:

Onu, tam manasıyla gazeteci yapan, makalelerine inandırıcı gücü veren de belki bu sathiliğidir; belirtmek istediği meseleyi ağır merkezi yapmak iyi bir gazetecinin sık sık başvurduğu bir usuldür (Boratav, 1982: 385).

Boratav'ın vurgulamak istediği, Namık Kemal'in yazılarındaki analizin

yüzeysel kalmasında gazetecilik pratiğinin etkisi olduğudur. O, her şeyden önce “ilmi araştırmalar” yapan bir bilim adamı değil, bir gazetecidir. Gazetecilik, derin analizden ziyade yüzeysel ve etkili dil kullanımını gerektirdiğine göre Kemal’in bu yola başvurması anlaşılabilir bir durumdur. Namık Kemal’i tam anlamıyla gazeteci yapan, “makalelerine ikna kuvveti veren” onun bu yüzeyselliğidir. Kemal gibi anlatmak istediği sorunu “merkezi siklet yapmak iyi bir gazetecinin sık sık müracaat ettiği usüldür.” (Boratav, 1982: 386).

Namık Kemal bir gazeteci değil de bilim adamı olsaydı yüzeysel analiz yapma alışkanlığından kurtulabilir miydi? Boratav’ın yanıtı olumsuzdur. Her şeyden önce dönemin yapısal koşulları ve o koşulların hızına yetişme çabası içindeki bir basın buna izin vermez. Kemal’in yetiştiği dönem Boratav’ın deyimiyle “süratli hükümlerle zihinleri kamçılama devri idi.” (Boratav, 1982: 386). Boratav ayrıntılı üzerinde durmasa bile Namık Kemal’in yetiştiği dönemin belirgin özelliğinin İmparatorluğun parçalanma ve yok olma tehdidi olduğu bilinmektedir. Bu ortamda “Bu devlet nasıl kurtulur?” sorusu etrafında birleşen her kesimden aydın, halka en hızlı ve kolay ulaşılabilir kanalı olarak basını kullanmıştır. Savaşların, Tanzimat yeniliklerinin, Osmanlıcılık, İslamcılık, Milliyetçilik gibi yeni fikirlerin ve İmparatorluk içindeki ulusların isyanlarının ortasında *hızlı fikir üretme ve bunu hızlı bir şekilde topluma yayma ihtiyacı* yüzeysel analizi bizzat zorunlu kılmaktadır.

Görüldüğü gibi Boratav, Namık Kemal’in analizlerinin yüzeysel olduğuna dair eleştirilerinde dahi konuyu Kemal’in bireysel özelliklerinden ziyade meslek pratiği ve daha geniş bağlamda dönemin konjonktürü gibi dışsal unsurlara bağlamıştır.

Boratav’ın Namık Kemal’in gazetecilik yönüne dair değerlendirmeleri ne-

lerdir? Namık Kemal’in analizlerinin yüzeysel olduğuna inanan Boratav, konu gazetecilik mesleğine geldiğinde Kemal hakkında oldukça olumlu görüşler bildirir. Boratav’a göre Kemal, yazılarında sık sık gazeteciliği bir meslek olarak tanımlamıştır. Gazetecinin, hatta genel anlamda bütün yazarların, kalemiyle hayatını kazanan bir insan olduğu fikri onda açık ve kesindir (Boratav, 1982: 395).

Ama kalemiyle yaşamını sürdürmek özellikle Osmanlı İmparatorluğu gibi okuma yazma oranının düşük, gazete satışının son derece az olduğu bir ülke için çok zordur. Gazetecilerin -ve her kesimden yazarların- kazançları Avrupa ülkelerinden çok geridir. Oysa gazeteciliğin gerçek anlamda bir meslek olabilmesi bu mesleği sürdürenlerin sadece kalemiyle geçimini sürdürebilecek bir kazançla erişmeleri son derece önemlidir. Kemal, bu nedenle özellikle ilk yazılarında Avrupa’daki gazeteciliğe ve gazetecilik mesleğini sürdürenlerin kazançlarına bazen gıptaıyla bakar. Bir gazetenin Avrupa’da birkaç yüz kişiyi rahatlıkla geçindirmesine rağmen, kendi ülkesinde kendi masrafını bile çıkaramamasından yakını. Ancak Osmanlı’da gazete tirajlarının artışıyla bu konudaki görüşlerini biraz daha esnetir. Türk gazeteciliğinin gelişmeye başladığını ve bir kimsenin sadece bu mesleği ifa ederek geçinebileceğini belirtir (Boratav, 1982: 395).

Kemal’in yazılarını inceleyen Boratav onun hakkında iki yorumda bulunur. Bunlardan birincisi şudur: Namık Kemal, Osmanlı’da gazete tirajlarının artmasıyla birlikte önceki görüşlerini değiştirmiş ve artık bir gazetecinin hem bir meslek hem de geçim aracı olarak gerçek anlamda gazetecilik yapabildiğini belirtmiştir (Boratav, 1982: 396). Boratav’ın ikinci yorumuna göre, Kemal gazeteciliği geçim aracı olarak görmüş, bundan dolayı da mesleğine karşı büyük saygı duymuştur. Kemal, bununla yetin-

memiş, aynı saygıyı başkalarından beklemiştir. (396). Nitekim gazetecilik mesleğine dair anlayışını, kendisini “takip ve tazyik eden hükümet ricaline” bile kabul ettirmiştir. Boratav’ın buna ilişkin kanıtı, Kemal’i tutuklamak üzere çıkarılan, “İbret muharriri Kemal Bey” diye başlayan ve onun gazeteciliğini sona erdiren emirdir. Bu talimat her ne kadar Kemal’in gazeteciliğini sona erdirse de Boratav’a göre, en azından “Kemal’e şöhretini düşmanlarına dahi kabul ettirmiş olmanın zevkini ve tesellisini de” vermektedir (397).

b) Matbaanın ve Basının Bir Ülkenin Geri Kalmasında veya İlerlemesindeki Yerleri: Matbaanın ve basının bir ülkenin geri kalmasında veya ilerlemesindeki yeri nedir? Osmanlı İmparatorluğu’nun geri kalmasının nedeni matbaanın ve basının ülkeye geç girmesinden mi kaynaklanmaktadır? Namık Kemal’in bu konudaki yazıları ve bunlara karşı Boratav’ın yaptığı bazı yorumlar temel olarak bu sorular etrafında dönmüştür. Namık Kemal, bazı yazılarında matbaanın ve basının yokluğunu Osmanlı’nın geri kalmasının en önemli nedeni olarak görürken, Boratav bu görüşe karşı çıkmıştır. Aşağıda görüleceği üzere bu tartışma, aslında, günümüzde dahi devam eden teknolojik determinizm görüşleri ile teknolojinin de nihayetinde toplumsal yapı içine gömülü olduğunu ve insan ürünü olduğunu savunan ve bu nedenle ona daha ikincil bir konum atfeden görüşlerin çatışmasının Türkiye’deki erken dönemdeki ilk örneklerinden sayılabilir.

Boratav’ın aktardıklarından anladığımızı göre Namık Kemal bu görüşlerin teknoloji merkezli kutbunda yer aldığını daha şu cümlesiyle belli eder: “Memleketimizin Avrupa’dan birkaç asır geri kalmasının başlıca sebebi matbuatın olmamasıdır.” Buna benzer ifadeleri başka yerlerde de yazar: “...Matbuat, ihtirâ’t-ı beşerin eşrefi ve medeniyet-i hâzırada

görülen kemâlin sebab-i aslisi addolunur”. (Boratav, 1982: 385). Mehmet Kaplan da Namık Kemal ile ilgili çalışmasında bu noktaya değinir. Örneğin Kemal bir yazısında, “Mülkümüzün terakide Avrupa’dan birkaç asır geri kalmasına en başlıca sebep, matbuatın buralarca birkaç asır sonra zuhur etmiş olmasıdır” der (Kaplan, 1948: 125).

Namık Kemal ifadelerinde “matbaa” yerine “matbuat” sözcüğünü kullanmasına rağmen, Boratav, “matbaa”yı da analizine katar. Bunun bir dizgi hatası olmayacağı, bilinçli olarak kullanıldığı, makalesinin hem 1942 (Boratav, 1942: 166) hem de 1982 tarihli baskılarında (1982: 385-386) bu sözcüklerde değişiklik olmamasından –bir istisna dışında¹- anlaşılabilir.

Her ne olursa olsun Boratav Kemal’in teknolojik yönelimli bu tür görüşlerine karşı çıkar. Ona göre böyle bir anlayış her şeyden önce “ilmi” değildir (Boratav, 1982: 385). Matbaanın ve basının yokluğunu geri kalmışlıkla eşitleme Osmanlı’nın matbaadan ve basından önce oldukça ileri düzeyde olduğu dönemleri görmemezlikten gelme anlamına gelir. Matbaanın ve basının ortaya çıkışı veya bir ülkeye girişi için toplumsal koşulların olgunlaşması gereklidir. Batı’da diğer alanlarda gelişmeler olduktan sonra matbaa ve basın toplumsal yaşantının vazgeçilmez aktörleri haline gelmiştir. Matbaa ve basın sonuçta ilerlemede veya geri kalmada birincil etmen değildirler. Matbaa ve basının en önemli rolleri, başlamış olan gelişmeyi hızlandırmalarıdır:

Hiç şüphe yok ki, 1) Osmanlı cemiyeti matbuatı [1942 tarihli baskıda matbaa, S.Ö., s. 166] olmadığı için geri kalmadı, zira ileri bir medeniyet seviyesi gösterdiği zamanlar oldu ki, o zamanlarda da matbuatı yoktu. Avrupa’da matbaa icat edildikten uzun bir müddet sonra da matbaasız kalması, geriliğin sebebi değil, neticesidir. Başka birçok amil

ler neticesinde ileri hamleler yapan Avrupa cemiyeti, bir ihtiyacın tazyiki altında, birçok yeni teknikler arasında matbaayı da icat etti. Bu yeni neşir vasıtası meydana çıktıktan sonra elbette cemiyetin yeni hamleler yapmasında matbaa mühim rol oynadı. 2) Bu rol “en mühim” rol değildir; “medeniyet-i hâzırada görülen kemâlin sebebi aslısı” değildir, belki de en mühimlerinden bir tanesidir (Boratav, 1982: 386).

Ancak Namık Kemal basının –ve Boratav’ın eklemesiyle matbaanın– bir ülkenin ilerlemesinde veya geri kalmasında en önemli faktör olduğuna dair görüşünde ikirciklidir, sabit değildir. Bir yazısında basına verdiği en önemli rolü, başka yazısında orduya, eğitime, edebiyata, büyük tarihi kişiliklere vermektedir (Boratav, 1982: 386). Bunun nedeni, Boratav’ın daha önce belirttiğimiz gazetecilik pratiğinin özelliklerine dair görüşlerinde saklıdır. Gazetecilik, hızı, etkililiği ve geniş kesimlere ulaşmayı amaçlayan bir meslek pratiği olduğuna göre, buna uygun bir yüzeysellik ama aynı zamanda etkililik “en” veya “tek” sıfatlarının bol miktarda kullanılmasını gerektirmekteydi.

c) Basının Etkileri: Boratav, Kemal’in gerek gazete makalelerinde gerekse diğer yazılarında basının “ilerletici tesirlerinin” değişik taraflarını gösterdiğini belirterek onları iki başlık altında değerlendirir: “Milletin terbiyesinde gazetenin –ve umumiyetle matbuatın– rolü” (Boratav, 1982: 386) ve gazetelerin, “bilhassa siyasi mücadelede, halkın medeni hukukunun korunması davasında aldığı vazife” (388).

Boratav, Kemal’in basının ulusal eğitimdeki yerine ilişkin görüşlerine niteliksel boyutta çok fazla itiraz etmez, sadece verdiği bazı niceliksel verilerin abartılı olduğunu belirtir. Örneğin Kemal’in “Yirmi yıl önce çıkan gazeteyi beş yüz kişi bile okumazken, şimdi (1872) en aşağı on beş bin elden dolaşüyor” ifadesi

(Boratav, 1982: 386) Boratav’a göre kesin bir istatistik olmaktan ziyade sadece bir tahmindir. Boratav, Namık Kemal’in istatistiksel abartıları konusunda başka örnekler de verir (403).

Bu noktada Boratav’ın, Namık Kemal’in aslında bir tahmin olmasına rağmen gerçek gibi bu tür ifadelerle başvurmasının nedenini gazetecilik pratiğine ve dönemin koşullarına bağlaması beklenebilirdi. Ama Boratav, daha önceki analizinden ayrılarak bir miktar farklı bir patika izler ve nedeni “eski edebiyat ananesinin” Kemal üzerindeki etkisine yaslar. Kemal’in sırf sözüne “kuvvet vermek için” bu tür ifadelerle sık sık başvurduğunu belirten Boratav’a göre edebiyattan gelme geleneğin izleri onda zaman zaman görülür (Boratav, 1982: 403). Böylece Boratav’ın, Namık Kemal’in yüzeysel ve etkili söyleyişi izlemesinin nedenini –biraz dağınık da olsa– üç nedene bağladığı görülür: gazetecilik pratiği, dönemin getirdiği koşullar ve eski edebiyat geleneğinin yazarlar üzerindeki etkileri.

Boratav’ın yorumuna göre Kemal gazete ve eğitim ilişkisi üzerine bazı ayrıntıları atlasa da yine de önemli görüşler ileri sürmüştür. Eksikliklerden birisi bu tür kültür hareketlerinin köylere kadar uzanması üzerine Kemal’in herhangi bir görüş bildirmemesi, açıklamalarını sadece şehir bağlamında yapmasıdır. Ancak sadece bunlardan bile gidilse, şehir halkı arasında bu derece yaygınlaşan bir “information” aracının “halkın terbiyesi üzerinde tesiri” anlaşılabilir (Boratav, 1982: 386).

Boratav’a göre Namık Kemal’in halkın eğitiminde basının rolüne dair yaptığı açıklamalarında eksik bıraktığı bir başka konu “propaganda”dır. Ona göre Kemal, “bir fikri zihinleri yerleştirmek için” -propaganda taktiklerinden birisi olan- “tekrar” a yazılarında sık sık başvurmasına rağmen, propagandanın “tekrar edilen telkinler sayesinde ne ka-

dar mühim iş gördüğünü pek tebarüz ettirmemiştir.” (Boratav, 1982: 386). Başka anlatımla Boratav’a göre Namık Kemal halk eğitiminde propagandanın önemini yazılarında dile getirmemiştir.

Boratav’ın bu yazıyı 1942 gibi II. Dünya Savaşı koşullarında yazdığı göz önüne alındığında Namık Kemal’in propaganda konusuna değinmemesini bir eksiklik olarak nitelemesini anlamak daha kolaydır. Daha açık deyişle Boratav’ın “tesir”, “propaganda”, “telkin” sözcüklerine bu derece sihirli anlam atfetmesinin nedenini yazısını yazdığı tarih ve konjonktüre bağlı olarak yorumlamak gerekir. II. Dünya Savaşı’nın olağanüstü savaş ortamında propaganda, tesir, telkin, sadece bilim insanlarının değil, gazetecilerin, siyasetçilerin bile sık kullandığı ifadelerdir (Öztürk, 2006: 377-397). Diğer yandan Boratav, propagandanın ilkelerinden birisi olan “tekrar”ın önemine Namık Kemal’in yazılarında dikkat etmediğini belirtirken sanki bir anakronizm yapar. Bilindiği gibi propaganda gerek terminolojinin kullanılma sıklığı gerekse onun üzerinde yapılan araştırmalar bakımından I. Dünya Savaşı sırası ve sonrasında daha fazla üzerinde durulmuş bir konudur. Kemal’in yazdığı dönemde bu tür propagandayla ilgili sistemli araştırmaların olduğunu söylemek güçtür. Boratav, yazısını yazdığı 1942’den yaklaşık yetmiş yıl öncesindeki Namık Kemal’in yazılarını çağdaş bir kavram olan propaganda kavramı ile değerlendirmektedir.

Boratav, aşağıda belirtilecek olan Kemal’in gazetelerin siyasi mücadele ve halkın medeni hukukunun korunmasındaki yerine ilişkin görüşlerine karşı çıkmamış, sadece kendi yorumları çerçevesinde yazarın bu konudaki görüşlerini aktarmıştır. Buna göre Namık Kemal, gazetelerin siyasi mücadele ve halkın medeni hukukunun korunması konularındaki işlevlerini her fırsatta dile getirmiştir. Hatta, Kemal, gazeteciliğe, “siyâ-

siyyât” ismini vermiştir. Yanısıra Avrupa’da gazetelerin seçimlerdeki işlevleri üzerinde durmuştur. Boratav’ın Namık Kemal’in bazı yazılarından çıkardığı yoruma göre Kemal’in Türk gazeteciliği için belirlediği hedef, dönemindeki Avrupa gazetelerinin bulunduğu düzeydir. Ona göre Kemal yirmi sene önce ile şimdi arasında okuyucu sayısı ve gazetelerin nitelikleri bakımından karşılaştırma yaparken, hep Türk gazeteciliğinin Avrupa gazeteciliği düzeyine ulaşacağına yönelik inancı ima etmiştir (Boratav, 1982: 388).

Kemal’e göre gazete, yasama ve yürütmeyi denetleyen bir güçtür. Boratav’ın yorumu Kemal’in Osmanlı hükümeti ile basın arasındaki ilişkilerin çeşitli safhalarını ele alırken, “daha o devirde birçok gazetelerin, halkın safında yer tutarak hükümet aleyhinde nasıl bir mücadeleye giriştiğini gösteren satırlara sık sık” yer verdiği yönündedir. Yazılarında basının hükümet karşısında “hatırı sayılır bir kuvvet” haline geldiğini ileri sürmüştür (Boratav, 1982: 389).

Görüldüğü gibi Boratav’a göre Namık Kemal için basın eğitimden, halkın siyasal iktidara karşı çıkarlarını savunmaya ve hatta bir ülkenin ileriliğine ve geriliğine kadar toplum üzerinde etki yapan araçların başında gelir. Boratav ise ilk ikisine –basının eğitim ve halkın çıkarlarını savunma işlevi- çok fazla niteliksel bir karşı çıkış sergilemez. Ama özellikle üçüncüsünde Kemal’in tam karşı kutbunda yer alır. Boratav, Namık Kemal’in tersine, gerilik-ilerilik olgusunu basından ziyade toplumsal yapıyla ilişkilendirmiştir. Buna karşın şunu da açıkça sorgulamak gereklidir: Acaba Namık Kemal gerçekten de Boratav’ın ileri sürdüğü gibi Osmanlı’nın geri kalmasını sadece basına – ve matbaaya- mı bağlamıştır? Açıklamaları bu kadar basit midir?

Aslında bütünsel olarak değerlendirildiğinde Namık Kemal’in Osmanlı İm-

paratorluğu'nun gerilemesini Boratav'ın belirttiği gibi basit açıklamadığını belirtmek zorundayız. Niyazi Berkes'in incelemesine göre Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalmasının dört nedeni olduğunu belirtir. Bunlar, Osmanlı borçları ve Osmanlı yöneticilerinin borçlanmaya halen devam etmesi (Berkes, 1942: 233-235), Osmanlı'nın Batı karşısında ekonomik geriliği (235-236), İmparatorluk teşkilatının bozulması (236-238) ile "terbiye ve maarif müesseseleri" idi (239). Behice Boran'ın çalışmasına göre ise Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu kötü durumun en önemli sebebi olarak devlet teşkilatının bozukluğunu –Berkes'in belirttiği üçüncü neden- bulur (Boran, 1942: 251). "Maarif", Boran'ın belirttiğine göre, Kemal'in görüşünce devlet teşkilatında ıslahat yapıldıktan sonra girilecek işler arasında yer alır (251).

Sayılan bu nedenler arasında Boran ve Berkes basına ilişkin özel bir atıf yapmaz. Ancak tahmin edileceği üzere basın, sayılan bu son noktanın (terbiye ve maarif) okulların geri kalmışlığı, yetersizliği ve eğitim-öğretim teşkilatının bozulması gibi bir alt grup yanında yer alabilir. Kemal, Berkes'e göre eğitim ve öğretimin önemini özellikle Magosa sürgününden sonraki "ütopist" fikrinsel evrimi safhasında sık vurgulamıştır (Berkes, 1942: 240). Oysa ondan önceki "ıslahatçı" safhasında Kemal, gelişme-geri kalma ilişkisini yukarıda belirtildiği üzere daha sağlam temellere oturtmuştu. Anlaşılacağı üzere Boratav, incelemelerini daha çok Namık Kemal'in "ütopist" aşamasındaki İbret'teki yazılarına yoğunlaştırdığından, Berkes'in ve Boran'ın yaptığı gibi Kemal'in daha sağlam bütüncül yaklaşımını görememiştir.

ç) Basın Özgürlüğü: Boratav'ın aynı makalede basın özgürlüğü bağlamındaki katkısı, Namık Kemal'in "hürriyet-i efkar", (kamu özgürlüğü), "matbuat hürriyeti" (basın özgürlüğü) gibi kavramlar

çerçevesindeki görüşlerini ortaya çıkarılmasından kaynaklanır. Kamu özgürlüğü, basın özgürlüğünden daha geniş içeriğe sahiptir. Boratav'ın aktardığına göre, Kemal, bir fikrin sınırlanmasına, yayın ve dağıtımının önlenmesine zaten olanak olmadığına inanır. Bu gerçeğin kabul edilmesi ve "her fikre ifade hürriyeti" serbestisi tanınmalıdır (1982: 397).

Ancak Kemal, sadece konuyu bu teorik çerçevede bırakmaz, uygulamaya dönük bir akıl yürütmeyle ortaya koyduğu görüşünü güçlendirir. Boratav, Namık Kemal'in bu görüşünü kendi cümleleriyle şöyle açıklar:

Madem ki matbuat ve hususiyle gazetecilik memleketin menfaatlerine hizmet etmektedir, o halde matbuata azami hürriyeti bahşetmelidir. Kemal'in esas tezi budur (Boratav, 1982: 397).

Boratav'a göre böyle bir akıl yürütme "her türlü neşriyat için mi hürriyet?" şeklinde bir soru ortaya koyar. Kemal'in izinden gidilirse bu mantık kamu özgürlüğü tezini benimseyenleri "her türlü" yayın için özgürlük; basın özgürlüğü tezini benimseyenleri ise "yalnız faydalı" yayınlar için özgürlük yanıtına götürebilir. Boratav, Kemal'in bu çelişkinin farkında olup olmadığını bilmediğini yazar. Ancak Boratav'a göre kesin olan nokta, Kemal'in kurduğu mantık örgüsünde bir çelişki olup olmadığı üzerinde durmadığıdır. Kemal, "Hürriyet-i Efkar" gibi birkaç yazıda bu noktaya biraz değinmiştir. Adı geçen makale "muzır neşriyat ve bunlardan korunma" önlemleri üzerinedir. Kemal bu yazısında muzır bile olsalar her türlü yayına karşı yasaklayıcı önlemlere karşı çıkar. Aslında muzır neşriyatı savunmaz, hatta ona karşı çıkar ancak karşı çıkmak onu yasaklamayı gerektirmez. O halde bu tür yayınların zararlı etkileri nasıl önlenecektir? Kemal'in yanıtı ilginçtir: "Fena tesirlerin önüne geçmek için mukabil neşriyatı, sistematik telkin" ve "kuvvetli bir müdafaa silahı olarak" "akl-i selime" gü-

venmek (Boratav, 1982: 397). Benzer görüşünü “Garaz Marazdır” başlıklı makalesinde de dile getirir. Ona göre gazeteci fikirlerini açıklamada ve eleştirilerini yapmada özgürdür, ancak hiçbir zaman eleştirilerinde “garazkarane olmamalıdır” (398).

Ancak kendisi halkbilimci olan Boratav, Kemal’in halk kültürü ürünlerindeki müstehcen içeriğe yönelik kullandığı “müfsid-i ahlak” ifadesine karşı çıkar. Kemal’in “başka hallerde gösterdiği müsamahayı” bu konuda göstermemesini eleştirir. Ona göre Kemal, bu noktada da çelişkili bir tavır sergilemiştir. Çünkü bunları söyleyen Kemal, diğer taraftan, “Matbuat Nizamnamesi” başlıklı bir makalesinde eski Yunan hakimlerinin sözlerini aktararak “Hiç kimse söz söylemekle veyahut yazı yazmakla, umumda fikir hasıl edemez; olsa olsa umumun efkârına tercüman olabilir” demektedir (Boratav, 1982: 398). Boratav’a göre aynı yargı Kemal’in eleştirdiği halk kültürü ürünleri için de geçerlidir. Örneğin destanlar İstanbul halkını birtakım zararlı hareketlere yöneltmekten ziyade, çeşitli nedenlerle bu hareketlere zaten yönelmiş olan halkın, birtakım olaylar, adetler, gelenekler hakkındaki düşüncelerine “tercüman olmuşlardır”. Edebi veya eğitici-öğretici nitelikleri bir yana, Boratav’a göre bu ürünler “*bizim için o devrin gazeteleri kadar, hatta realist oldukları, çoklarını tespit ettikleri için, belki gazetelerden de daha faydalı vesikaledir*” (398, vurgu bana ait).

Sonuç

Bu makale, Pertev Naili Boratav’ın eserlerini Türk iletişim tarihi araştırmalarına katkıları açısından okumaya çalışmıştır. Buna göre Türk iletişim tarihini –ve genel olarak iletişim tarihini– sadece kitap, gazete, dergi, sinema, radyo ve televizyon gibi son yüzyılların yazılı, işitsel ve görsel medyalara sınırlamanın bizzat iletişimin tanımı değerlendirilmediğinde ne derece gerçekçi olduğu sorgulanmıştır.

dirildiğinde ne derece gerçekçi olduğu sorgulanmıştır.

Boratav, bir medyanın ortaya çıkışında, yaşamını sürdürmesi ve etkisini yitirmesinde önemli olanın toplumun yapısı ve ihtiyaçları olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle modern medya öncesindeki geleneksel medyayı modern medyanın işlevlerini yerine getiren bir sistem olarak görmek gerekir. Bunun iletişim tarihçilerine hatırlattığı, iletişimin tarih içinde aldığı ve alacağı seyrin uzun soluklu bir süreçten oluştuğu, bu sürecin sadece bir parçası üzerine odaklanmaktansa onun tüm parçalarını bütüncül bir şekilde araştırmanın ve değerlendirmenin daha sağlıklı sonuçlar verebileceğidir.

İletişim tarihi alanında çalışanlar için Boratav’ın verdiği mesaj açıktır: İletişim, sadece modern medyadan ibaret değildir. Önemli olan iletişimin toplumsal yapı içinde ve bütünsel bir şekilde ele alınmasıdır. Aksi takdirde şu anda iletişim teknolojisinin göz kamaştırıcılığı altında iletişimi teknikler bütünü olarak değerlendirme tehlikesi vardır, ki bilindiği gibi Marshall McLuhan’ın dünyayı etkileyen iletişim teknolojisi ağırlıklı büyümlü sözcükleri hep bu bakışın izlerini taşır.

İletişim tarihini sadece kitle iletişim araçlarına odaklanmanın bir başka tehlikesi sonuçta bu alandaki araştırmaları araç yönelimli olmaya götürmesidir. Böylece iletişim alanındaki son teknolojik atılımlar ve bunların iletişimi nasıl dönüştürdüğü sürecinin incelenmesi iletişim tarihi olur, iletişimin asıl anlamı, toplum içerisindeki yeri ve işlevleri bir kenara bırakılır. Oysa Pertev Naili Boratav’ın çalışmalarının gösterdiği gibi anlam üretimi, anlam paylaşımı ve iletişim –iletişimin antropolojik anlamı– toplumsal yapının aldığı biçimlere göre tarih boyunca çeşitli araçlarla sağlanabilir. Bu anlamda her bir araç kendi içinde değerlidir ve içinde gömülü olduğu top-

lumun ve zamanın ihtiyaçlarını karşılaması bağlamında da yeterlidir.

Altı çizilmesi gereken ikinci nokta, Boratav'ın daha 1942 gibi erken bir tarihte matbaa ve basının bir ülkenin ilerlemesinde veya geri kalmasında yaratabileceği etkinin ancak sınırlı olabileceğine ilişkin açıklamalarıdır. Boratav, Kemal'i, basın ve matbaanın yokluğu veya eksikliği dolayısıyla Osmanlı'nın geri kaldığı yönündeki savı dolayısıyla eleştirirken O'nu "ilmi" olmamakla suçlamıştı. Kemal ise bu görüşlerini bir bilim insanı olarak değil, gazeteci olarak ortaya koymaktaydı. Oysa, bilindiği üzere özellikle yirminci yüzyılın ortalarından başlayarak kitle iletişim araçları ve kalkınma/modernleşme ilişkisi konusunda -Kemal ile benzer- fikir ileri sürenler "ilmi" olması beklenen Batılı akademisyenlerdir. Bunların görüşlerinden etkilenen gelişmekte olan dünyadaki bazı bilim insanları da bu kervana katılmışlardır. Bütün bu akademisyenlerin ortak özelliği kitle iletişim araçlarının geleneksellik veya modernliğin belirleyicileri olarak ele almalarıdır. Çok kaba şekilde belirtmek gerekirse bu anlayış, kitle iletişim araçları gelişmeyi/modernleşmeyi sağlar, veya geri kalmanın/modernleşmemenin nedeni kitle iletişim araçlarının gelişmemişliğidir biçiminde özetlenebilir. Kitle iletişim araçlarını toplumsal yapının içine gömen Boratav'ın vurguları ise kanımca bu teknolojik determinizm anlayışının çok ötesindedir.

NOTLAR

¹ 1942 tarihli baskıda "Osmanlı cemiyeti -bir devirden sonra- matbaası olmadığı için..." (Boratav, 1942: 166) ifadesinde kullanılan "matbaa" yerine 1982 baskısında "matbuat" geçmiştir. "Bir devirden sonra" açıklaması ise 1982 baskısında kaldırılmıştır.

KAYNAKLAR

- Alemdar, Korkmaz (1981). *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri*, AİTİA, Ankara.
- Başgöz, İlhan (1998). "Pertev Naili Boratav'ın Türk ve Dünya Folklor Araştırmalarındaki Yeri", *Pertev Naili Boratav'a Armağan* içinde, Haz. Metin Turan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, s.17-32.
- Berkes, Niyazi (1942) "Namık Kemal'in Fikri Tekamülü", *Namık Kemal Hakkında* içinde, Vakıf Matbaası, İstanbul, s. 221-247.
- Boran, Behice (1942) "Namık Kemal'in Sosyal Fikirleri", *Namık Kemal Hakkında* içinde, Vakıf Matbaası, İstanbul, s. 251-277.
- Boratav, Pertev Naili (1931). *Köroğlu Destanı*, Evkaf Matbaası, İstanbul.
- (1942) "Namık Kemal'in Gazeteciliği", *Namık Kemal Hakkında* içinde, İstanbul, s. 161-182.
- (1943) *İzahlı Halk Şiiri Antolojisi*, Maarif Matbaası, Ankara.
- (1969). *100 Soruda Türk Folkloru*, C. 1., Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- (1973). *100 Soruda Türk Folkloru*, C. 2., Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- (1991). *Folklor ve Edebiyat*, C.2, Adam Yay., İkinci Basım, İstanbul, s. 318-327.
- (1998). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- (2000). *Halk Edebiyatı Dersleri*, C. 1., Tarih Vakfı, İstanbul.
- Boratav, Pertev Naili ve Özdemir, Fuat (1991) (Haz.) *Ahmet Şükrü Esen: Anadolu Destanları*, İkinci Baskı, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Çetik, Mete (1998). "Pertev Naili Boratav'ın Gençlik Döneminin Bazı Özellikleri", *Pertev Naili Boratav'a Armağan* içinde, Haz. Metin Turan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, s. 33-48.
- Georgon, F. (1999) "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İstanbul Kahvehaneleri", *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler* içinde, (der.) Hélène Desmet-Grégoire ve François Georgon, Yapı Kredi Yay., Ankara, s. 43-85.
- Kaplan, Mehmet (1948). *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul.
- Ong, Walter (2003). *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözlün Teknolojileşmesi*, Metis, Üçüncü Basım, İstanbul.
- Öztürk, Serdar (2006) *Cumhuriyet Türkiye-sinde Kahvehane ve İktidar*, Kırmızı, İstanbul.
- Pultar, Gönül ve Cengiz, Serpil Aygün (2003) *Kardeşliğe Bin Selam: İlhan Başgöz ile Söyleşi*, Tetrakon, İstanbul.
- Sanders, Bary (1999) *Öküz'ün A'sı*, Ayrıntı, İstanbul.